

Russia's struggle for economic influence in Sistan and the western borders of India during the Qajar period

Mohammad Piri^{1✉} | MohammadReza Askarani²

1. Corresponding author: Associate Professor, Department of History, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
E-mail: m.piri@lihu.usb.ac.ir
2. Associate Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Article history: Received 17 July 2022; Received in revised form 2 January 2023; Accepted 26 February 2023; Published 22 September 2024

Abstract

The intensification of Russia's economic presence in the east and southeast of Iran is an issue that knowing its reasons can determine the strategies of that government in the neighboring countries. The purpose of this article is to focus on Russia's economic activity in Sistan and the authors try to answer this question with a descriptive-analytical approach and using library and documentary methods: "What factors caused the increase of Russia's economic presence in the western borders of India and Sistan". It seems that in addition to the strategic importance of Sistan in the political and military competition between the colonial powers at the end of the Qajar period, Sistan had a potential economic capability that attracted the attention of extra-regional powers. The results of this research show: Sistan always had an economic attraction due to agricultural products and trade routes; but the special global conditions of the "armed peace period" turned this region into a field of competition between Russia and England.

Keywords: India, Sistan, Russia, England, colonialism, economic influence.

1. Introduction

The plateau of Iran has always played a great role in the commercial and political relations between Asia and Europe, and Sistan was one of the regions that were on the route of the Indian trade routes. After the Turkmanchai agreement, Russia's influence in Iran had increased; But England was able to take over the markets of the east and south of Iran by using the privilege of being a neighbor of India and the waterway of the Persian Gulf. The interference of Russia and England turned Sistan into the center of their competition to preserve or take over India. Russia increased its economic efforts in the western borders of India and by strengthening trade in Sistan, it competed with the exclusive presence of British and Indian merchants. The purpose of this article is to focus on Russia's economic action in Sistan, which can show the behavior pattern of that country in a critical stage of Iran's history. The problem of this research is how Russia copes with the presence of England in the east and southeast of Iran and to answer the question of what factors increased the economic presence of Russia in the western borders of India and Sistan? It explains Russia's strategies to develop its presence in neighboring countries.

1.1. Research Methodology

The approach of this research is "analytical" which first collects historical information in a "library way" and after historical description, it is analyzed and evaluated. The authors have tried to use the few new researches that have been done on the subject, and also use the "documentary method" and

check the validity of the data in original sources, documents and researches as much as possible. It is not easy to find researches that exclusively deal with the economic influence of colonialists in "Sistan". Charles Esawi's work (1369) entitled "Economic History of Iran" deals with the entire economy of Iran during the Qajar era, and Piacarlo Terenzio (1363), Firouz Kazemzadeh (1371) and Hossein Nazim (1380) also discussed the Russian and British competition in Iran in separate works. And they have considered Afghanistan from a political perspective. The colonial influence of Russia was also investigated by Yua, Elena Andrey (1388) and Rose Louise Graves (1387); (2010), in two articles, he has paid attention to British policies to preserve India; But most of these works have paid attention to the political aspects of the Russian-British rivalry, and the concentration of researchers has been less focused on the geographical area of Sistan.

3. Discussion

During the period of Nasir al-Din Shah, Afghanistan's position as India's defense barrier decreased and the British paid more attention to Sistan (Greaves, 2017, 402-401). Russia also increased its influence by taking the privilege of building telegraph lines and enjoying the exemption of customs duties, imports to Iran (Mir Ahmadi, 1364: 653) and by establishing commercial agencies and laying communication routes, it slowly settled in the borders of India. The news of the Iranian government's agreement to build a Russian telegraph line in the southeastern regions of the country caused confusion and intense dissatisfaction in British political circles (Trenzio, 2013, 174). Butzov, the autonomous minister of Russia in 1314 A.H. On the pretext of preventing the spread of the plague from Mumbai to his country, he requested the Iranian government to establish quarantine stations along the border of Iran with Afghanistan and the highway from Sistan to Khorasan; But it soon became clear that the real goal of the Russians is to create an obstacle in the way of India's trade with Sistan and Khorasan (Kazemzad, 1371: 390-389). In 1316 A.H. Although Russia did not have a citizen or an important commercial organization in Sistan, it established a consulate in this region. In the same year, a group of Russian surveyors came to Mirjave border. In Muharram 1317 A.H. Also, the Iranian consul in Bombay wrote to the Iranian foreign minister that the British were worried about the advance of the Russians to the borders of Afghanistan (Astadukh, 1317 A.H., p. 7, p. 20). He described the action of the Indian government in giving British citizenship to Iranian businessmen as dangerous (Estadukh, 1316, p. 35, p. 5) and warned that British soldiers would travel in the border areas of Iran with a change of clothes (Estadukh, 1317, p. 15). , p. 5). In 1319 A.H. Russia sent a mission from Merv to Sistan to identify a short route from Sistan to the south of the Caspian and investigate the suitable market for Russian goods in Sistan (Andrei Yua, 2008, 76-75). In the beginning of 1318 A.H. Also, the sale of kerosene, which brought many benefits to Russian businessmen, increased in Sistan and nearby areas. Other Russian goods, which were imported via the Caspian Sea and the Trans-Caucasus railway, simply pushed back the British goods. After all, it was easier for the Russians to meet the needs of the Iranian markets because they were more familiar with the needs of the Muslim customers of Central Asia, and the efforts of the British to shorten the time of sending goods by railway could not reduce the speed of the increase of Russian goods in Iran (Esavi, 1369, 511 -510; 186). Russian merchants established a trading house in Nusratabad and in 1319 A.H. Mashhad-Nasirabad telegraph line was also used. Using the customs treaty, that country had the possibility of free import of commercial goods (Litan, 1367: 123; 119) and using this privilege, it expanded trade in Sistan.

4. Conclusion

In response to this question, what factors caused the increase of Russia's economic presence in the western borders of India and Sistan? It should be written: Russia pursued two basic goals in Iran. Access to the Indian Ocean and capture of India and the use of economic resources. The first tsarist government occupied a part of Iran's lands. Despite the imposition of the Turkmanchai contract, this action did not go anywhere due to the reaction of the British and their progress was stopped. Therefore, that country tried to turn Sistan into a base to put pressure on England and capture India by penetrating to the east of the Caspian Sea and gradually advancing towards the eastern and southeastern borders of Iran. The favorable commercial position of Sistan in the neighborhood of India was another factor in the increase of Russian efforts in this region, and the prosperity of agriculture in Sistan, which provided access to food resources for possible expeditions to India, was very attractive.

After that, the southeastern region of Iran gained special importance and became the scene of political and diplomatic confrontations between Russia and England over influence and domination over the eastern and southeastern regions of Iran and Afghanistan. These competitions were formed in different political, social, economic, military and medical fields, the result of which was the division of these areas and misery for the people of these areas.

5. References

- Afshar Yazdi, M. (1979). **European politics in Iran**, translated by Seyyed Ziauddin Desheiri, Tehran: Bonyad-e Moughofat-e Afshar Yazdi, first edition.
- Andrey Yuva, E. (2009). **Russia and Iran in the Big Game (travel letters and Orientalism)**, translated by Elaha Kolai and Mohammad Kazem Shojaei, Tehran: Daneshgah-e Tehran, first edition.
- Archives of the Sazeman-e asnad va ketabkhan-e meli-e Iran (SAKMA)**, 1316 A.H., find ID box file 35, folder 5.
- Archives of the Sazeman-e asnad va ketabkhan-e meli-e Iran (SAKMA)**, 1317 A.H., find ID box file 7, folder 20.
- Archives of the Sazeman-e asnad va ketabkhan-e meli-e Iran (SAKMA)**, 1317 A.H., find ID box file 15, folder 5.
- Archives of the Sazeman-e asnad va ketabkhan-e meli-e Iran (SAKMA)**, 1319 A.H., find ID box file 8, folder 10.
- Archives of the Sazeman-e asnad va ketabkhan-e meli-e Iran (SAKMA)**, 1321 A.H., find ID box file 3, folder 1.
- Barthold, V.V. (1979). **Explanatory book in Historical Geography of Iran**, translated by Hamze Sardador, Mashhad: Tous, second edition.
- Blue Book**; Confidential reports of the British Ministry of Foreign Affairs about Iran's constitutional revolution. (1984). with effort Ahmad Bashiri, Tehran: Nashr-e Nuw Publishing House, second edition.
- Brown, Edward. (1997). **The Constitutional Revolution of Iran**. Translated by Mehri Qazvini. Tehran: Kavir Publications.
- Cesei, Ch. (1990). **Iran's economic history**, translated by Yacoub Azhand, Tehran: Gostareh, second edition.
- Christy, C., Freyeh, S. (1999). **historical geography of Sistan; traveling with travelogues**, translated by Hassan Ahmadi, Tehran: Author's publisher, first edition.
- Curzon, G.N. (1994). **Persian and Persian question** [2 volumes], translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Entesharat-e Elmy va Farhangy, 4th edition.
- Dastreh, A. (1984). **Belgian employees in the service of the Iranian government**, translated by Mansoureh Laghyan, Tehran: Nashr-e Tarikh Iran, first edition.
- Dogobino, A., Adrienne, H. (1991). **Comte de Gobineau's political notes**, translated by Abdolreza Hoshang Mahdavi, Tehran: Entesharat-e Joya, first edition.
- Greaves, R.L. (2011). Iran and the Defense of India 1884-1892; A Study of the Foreign Policy of the Third Marquess of Salisbury. Translated by Masoumeh Jamshidi. **Journal of Contemporary Iranian History**, 15(57-58): 67-116.
- Greaves, Rose Louise. (2008). **Iran's Relations with Great Britain and India; Cambridge History of Iran; Afshar, Zand and Qajar**. Translated by Morteza Saqibfar. First edition. Tehran: Diba
- Kazemzadeh, F. (1992). **Russians and British in Iran (1914-1864); A research on imperialism**, translated by Manouchehr Ahmadi, Tehran: Entesharat-e va amozesh-e enghlab-e Eslami.
- Kermani, N. (2000). **History of Iranian rouse**, Tehran: Amir Kabir, fifth edition.
- Khodrizadeh, A.A. (2017). The Consequences of England's Policy on Iran's Constitutional Revolution after the Agreement of 1907, **Pajohesh Nameh-e Tarikh Journal**, 4(13): 31-46.
- Kianfar, A. (1984). **The discovery of falsehood or hypocrisy and the trickery of England**, with the efforts of Ainollah Kianfar and Parvin Estakhri, Tehran: Zarin, second edition.
- Landor, A. Artistic. S. (2009). **Iran's political, social, cultural and economic situation on the eve of the constitutional revolution**, translated by Ali Akbar Abdur Rashidi, Tehran: Etelaat, first edition.

-
- Litten, W. (1988). **Iran from peaceful influence to subjugation (1860-1919)**, translated by Maryam Mir Ahmadi, Tehran: Moin, first edition.
- Mahboob Farimani, E. (2003). **documents of the presence of foreign governments in the East**, Mashhad: Astan-e Qods Razavi, first edition.
- Mirahmadi, M. (1985). Russia in Iran's political scene 1900-1914, **Daneshkadeh-e adabiyat va olomensany Journal**, 18(4): 645-682.
- Nadi, A. (2015). Commercial Competitions between Britain and Russia in Khorasan and Sistan during the Qajar Period, Mashhad: **Khorasan-e Bozorg Journal**, 7(22): 53-62.
- Nazim, H. (2001). **Russians and British in Iran 1900-1914; Based on the political documents of Britain, France, Germany...**, translated by Faramarz Mohammadpour, Tehran: Markaz-e Asnad-e enghlab-e Eslami, first edition.
- O'Connor, F. (1997). **from the Constitution to the First World War; Memoirs of Frederick O'Connor, British Consul in Fars**, translated by Hasan Zanganeh, Tehran: Shirazeh, first edition.
- Orange Book**; Political reports of the Russian Foreign Ministry about Iran's constitutional revolution. (1988). translated by Hossein Ghasemian and others, with effort Ahmad Bashiri, Tehran: Nashr-e Noor, first edition.
- Reyazy Haravi, M.Y. (1990). **Ain al-vaghay-e**, edited by Asif Fikrat, Tehran: Entesharat-e Bonyad-e Moughofat-e. Mahmoud Afshar Yazdi, first edition.
- Terenzio, P. (1984). Russian and British competitions in Iran and Afghanistan, translated by Abbas Azarin, Tehran: Entesharat-e Elmy va Farhangy, second edition.
- Watson, R.G. (1969). **History of Iran during the Qajar period**, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Amir Kabir, second edition.
- Wright, D. (2004). **Englishmen in Iran**, translated by Gholamhossein Sadri Afshar, Tehran: Entesharat-e Akhtaran, first edition.
-

Cite this article: Piri, M., Askarani, M.R. (2024). Russia's struggle for economic influence in Sistan and the western borders of India during the Qajar period. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(47), 67-82. DOI: <http://doi.org/10.22111/jsr.2023.42955.2284>

تکاپوی روسیه برای نفوذ اقتصادی در سیستان و مرزهای غربی هند در دوره قاجاریه

محمد پیری^۱ | محمدرضا عسکرانی^۲

۱. نویسنده مسئول: دانشیار گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: m.piri@lihu.usb.ac.ir
۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

چکیده

از میانه دوره قاجاریه، حضور روسیه در شرق و جنوب شرقی ایران افزایش یافت و آن کشور نفوذ اقتصادی را به مثابه راهبردی مؤثر برای دستیابی به هند در پیش گرفت. چگونگی چالش‌هایی که این سیاست ایجاد کرد و اثرات افزایش نفوذ روسیه در سیستان، مسئله‌ای است که شناخت دلایل آن می‌تواند راهبردهای آن دولت در کشورهای همسایه را مشخص کند. هدف این مقاله، تمرکز بر کنش اقتصادی روسیه در سیستان است و نویسندگان با رویکرد توصیفی-تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی به این پرسش پاسخ می‌دهند که چه عواملی موجب افزایش حضور اقتصادی روسیه در سرحدات غربی هند و سیستان شد. چنین به نظر می‌رسد که افزون بر اهمیت راهبردی سیستان در رقابت‌های سیاسی و نظامی بین قدرت‌های استعماری در اواخر دوره قاجاریه، سیستان توانمندی اقتصادی بالقوه‌ای داشت که توجه قدرت‌های فرامنطقه‌ای را به مرزهای غربی شبه‌قاره هند جلب کرد. این تحقیق نشان می‌دهد که سیستان، هم از لحاظ تولیدات کشاورزی و هم به دلیل گذرگاه تجاری، جذابیت‌های اقتصادی داشت؛ لیکن آنچه این منطقه را به میدان رقابت روسیه و انگلیس تبدیل کرد، شرایط ویژه جهانی‌ای بود که از آن با عنوان «دوره صلح مسلح» نام برده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مرزهای غربی هند، سیستان، روسیه، نفوذ اقتصادی

۱- مقدمه

فلات ایران همواره در روابط تجاری و سیاسی آسیا و اروپا مهم بوده و در گذشته کالاهای تجاری هند، چین و دیگر مناطق شرقی از طریق این فلات تا مدیترانه حمل می‌شد و بخش مهمی از رویدادهای تاریخی، حاصل کوشش برای تسلط بر راه‌های تجاری و ترانزیتی مشرق به‌ویژه از خلیج فارس و دریای سرخ بوده است. با حمله اسکندر، راه تجاری هند و اروپا گشوده شد و در دوره سلوکی‌ها و رومیان، تجارت بین اروپا و آسیا از مسیرهای جیحون و دریای خزر، خلیج فارس و سوریه و نیز از طریق دریای سرخ و مصر صورت می‌گرفت. با انتقال پایتخت امپراتوری روم به بیزانس، راه تجاری مصر از رونق افتاد و جای خود را به راه بازرگانی ایران، آسیای صغیر و دریای مدیترانه داد. هم‌زمان با روی کار آمدن صفویان، بار دیگر راه تجاری با هند از طریق مصر و نیز از جاده شمالی از طریق دریای سیاه و قفقاز توسط بازرگانان ایتالیایی بازگشایی شد؛ لیکن با وجود این راه‌ها و نیز مسیر دریایی اقیانوس هند و دماغه امید نیک به اروپا، راه‌های زمینی از طریق ایران کماکان اهمیت داشت و موجب

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۷، ۱۴۰۳، صص ۶۷-۸۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۶ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

استناد: پیری، محمد؛ عسکرانی، محمدرضا. (۱۴۰۳). تکاپوی روسیه برای نفوذ اقتصادی در سیستان و مرزهای غربی هند در دوره قاجاریه، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۶(۴۷)، ۶۷-۸۲.

DOI: [10.22111/jsr.2023.42955.2284](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.42955.2284)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© پیری، محمد؛ عسکرانی، محمدرضا.

برخوردهای استعماری شد. سیستان نیز از مناطقی بود که در مسیر راه‌های تجارتهای هند قرار داشت. این سرزمین که با داشتن خاک حاصلخیز و آب کافی، انبار غله ایران محسوب می‌شد، در قرن نوزدهم میلادی بر اثر منازعاتی که به تحریک انگلستان بین حکمرانان هرات و قندهار بر سر آن واقع شد، از حاکمیت دولت ایران خارج شده و در سال ۱۸۷۲م. توسط کمیسیون انگلیسی به ریاست گلداسمید حدود تاریخی آن مورد تعرض قرار گرفت و سرانجام بخش شرقی رود هیرمند به افغانستان واگذار شد. این رویداد با مهاجرت گسترده سیستانی‌هایی که آن سوی مرز مانده بودند، به ترکمن صحرا همراه شد (بارتولد، ۱۳۵۸: ۱۰۴). گذشته از مشکلاتی که سرگردانی اهالی سیستان در پی داشت، تشدید رقابت‌های روسیه و انگلیس برای حفظ یا تصاحب هند، سیستان را به کانون گرفتاری‌های تازه‌ای برای دولت ایران تبدیل کرد که تا دهه‌های بعد کشیده شد. روسیه برای دستیابی به هند، تکاپوی اقتصادی خود را در مرزهای غربی آن سرزمین افزایش داد و با تقویت تجارت در سیستان، به رقابت با حضور انحصاری بازرگانان انگلیسی و هندی پرداخت. در این مقاله راهبردهای روسیه برای نزدیک‌شدن به مرزهای هند از طریق نفوذ اقتصادی در سیستان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

بعد از قرارداد ترکمانچای، نفوذ سیاسی روسیه در ایران افزایش یافت؛ لیکن انگلستان با استفاده از امتیاز همسایگی هند و آبراهه خلیج فارس توانست بازارهای مناطق شرقی و جنوبی ایران را در اختیار بگیرد. چگونگی مقابله روسیه با حضور انگلیس در شرق و جنوب شرقی ایران، مسئله‌ای است که شناخت دلایل آن می‌تواند راهبردهای آن دولت در کشورهای همسایه را مشخص کند. برای پاسخ‌دادن به این پرسش که چه عواملی حضور اقتصادی روسیه در سرحدات غربی هند و سیستان را افزایش داد، می‌توان این فرضیه را مورد بررسی قرار داد: توانمندی‌های بالقوه سیستان در تبدیل شدن به مرکز تجارت جنوب شرقی ایران، سبب شد تا روسیه در این منطقه حضور اقتصادی خود را تقویت کند.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

از زمان پتر کبیر، حاکمان روسیه برای گسترش نفوذ کشورشان، در کشاکش با دولت انگلیس قرار گرفتند و چالش بین دو امپراتوری از نیمه دوره قاجاریه در ابعاد اقتصادی مشهودتر شد. هدف این مقاله تمرکز بر کنش اقتصادی روسیه در سیستان است که می‌تواند الگوی رفتاری آن کشور را در مرحله‌ای حساس از تاریخ ایران نشان دهد و برنامه‌ریزان سیاسی و اقتصادی را در این زمینه یاری کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

رویکرد این تحقیق، تحلیلی است. نخست اطلاعات تاریخی به‌شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و پس از توصیف تاریخی، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. نویسندگان کوشیده‌اند از شیوه اسنادی نیز بهره‌گیری کرده، اعتبار داده‌ها در منابع اصیل و اسناد را تا حد امکان بررسی کنند.

۱-۴- پیشینه تحقیق

عیسوی (۱۳۶۹) به تاریخ اقتصادی ایران در دوره موردنظر پرداخته و ترنزیو (۱۳۶۳)، کاظم‌زاده (۱۳۷۱) و حسین ناظم (۱۳۸۰) نیز در آثاری جداگانه، رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان را از بُعد سیاسی مدنظر قرار داده‌اند. نفوذ استعماری انگلیس در ایران توسط لیتن (۱۳۶۷) و نفوذ استعماری روسیه نیز توسط آندری (۱۳۸۸) بررسی شده است. علی‌اکبر خدری (۱۳۸۷) در مقاله‌ای پیامدهای قرارداد ۱۹۰۷م. انگلیس و روسیه در ایران را بررسی کرده و رز لوئیز گریوز (۱۳۸۷)، (۱۳۹۰)، در دو مقاله سیاست‌های بریتانیا برای حفظ هند را مورد توجه قرار داده است. سیاست‌های روسیه پیش از

بروز جنگ جهانی اول نیز موضوع مقاله مریم میراحمدی (۱۳۶۴) است؛ لیکن جز کتاب عیسوی که از منظر اقتصادی مطالبی را ارائه کرده، دیگران بیشتر به جنبه‌های سیاسی رقابت‌های روس و انگلیس توجه کرده‌اند و تمرکز محققان کمتر به محدوده جغرافیایی سیستان و خط مقدم این رویارویی معطوف بوده است؛ چنانکه مقاله مختصر زهرا نادری با عنوان «رقابت‌های تجاری بریتانیا و روسیه در خراسان و سیستان در دوره قاجار» (۱۳۹۵) نیز با وجودی که در عنوان شامل فعالیت‌های اقتصادی این دو کشور در سیستان هم می‌شود؛ بیشتر مطالبش مربوط به خراسان است و اشاره‌های کوتاهی به سیستان دارد.

۲- اهمیت راهبردی سیستان در عصر قاجاریه

پس از شکست ایران از روسیه، توجه روس‌ها به بخش شرقی دریای خزر معطوف شد و مرزهای شرقی ایران نیز مورد توجه انگلیس که هند را تصرف کرده بود، قرار گرفت. خراسان، افغانستان و سیستان تا ساحل مکران در مدخل هندوستان قرار داشت و حکومت ایران می‌کوشید حاکمیتش بر این نواحی را که به حالت خودمختار درآمده بودند، دوباره برقرار کند؛ لیکن این امر موجب واکنش انگلیس شد و کوشید از بسط حاکمیت ایران بر این نواحی جلوگیری کند. در نتیجه مأمورانی را برای گردآوری اطلاعات به این مناطق اعزام کرد (واتسن، ۱۳۴۸: ۱۵۶). دولت انگلیس برای نفوذ در این مناطق در سال ۱۲۹۳ق. / ۱۸۷۶م. عهدنامه یعقوب‌آباد را که امکان نزدیک شدن افغانستان را از سمت جنوب و جنوب شرقی فراهم می‌آورد، با خان کلات امضا کرد و او را تحت‌الحمایه خود قرار داد (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۹۰). در زمان محمدشاه، خراسان به کانون رقابت بین روسیه و انگلیس تبدیل شد؛ زیرا انگلیس تسلط ایران بر هرات را مایه نزدیک شدن روسیه به مرزهای هند تلقی می‌کرد و روسیه هم که طبق قرارداد ترکمانچای اجازه داشت در سراسر ایران مراکز تجاری و سیاسی ایجاد کند، محمدشاه را برای حمله به مناطق شرق و افغانستان تشویق می‌کرد. از این زمان به بعد، افغانستان، مناطق جنوب شرق ایران به‌ویژه سیستان در کانون رقابت‌های این دو دولت استعمارگر قرار گرفت.

با قدرت‌گیری شیرعلی در افغانستان و اختلاف بین او و دولت انگلیس و پیشروی روس‌ها در آسیای مرکزی در دوره ناصرالدین‌شاه، جایگاه افغانستان به‌عنوان سد دفاعی هند کاهش یافت و توجه انگلیس به سیستان بازهم بیشتر شد؛ به‌طوری‌که از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، نگرانی بریتانیا درباره استفاده نیروی رقیب از راه سیستان به‌صورت جدی درآمد (گریوز، ۱۳۸۷: ۴۰۲-۴۰۱). از این زمان به بعد، حضور نمایندگان سیاسی و اقتصادی انگلیس در ایران افزایش یافت و قراردادهای متعددی بسته شد. اعزام کشتی‌های جنگی روسیه به خلیج فارس، ورود پزشکان روسی به بوشهر و بندرعباس و کوشش کنسول‌های روس برای خرید زمین در جزایر جنوبی ایران و بندرعباس در سال‌های آغازین قرن بیستم میلادی نیز حساسیت دولت انگلیس را برانگیخت و وزارت خارجه آن کشور طی بیانیه‌ای به آن واکنش نشان داد (ناظم، ۱۳۸۰: ۲۶؛ ۲۲). سیاست‌مداران انگلیس ظرفیت‌های سیستان را محدود به تسلط آن بر دروازه‌های هند نمی‌دانستند؛ بلکه همچنین نگران بودند که روسیه با بهره‌گیری از موقعیت برتر سیاسی در برابر ایران، به بهانه آبادسازی سیستان -که از زمان تیمور ویران به حال خود رها شده بود- با کانال‌کشی آب هیرمند و استفاده از خاک غنی و آبرفتی منطقه، رونق کشاورزی آن را برگردانند و سپس به‌عنوان پایگاه مورد استفاده قرار دادند (گریوز، ۱۳۹۰: ۸۹). روسیه همچنین در سال ۱۹۰۲م. امتیاز احداث و بهره‌برداری خطوط تلگراف مشهد-نصیرآباد سیستان و نیز حق معافیت از عوارض گمرکی واردات از ایران را گرفت که نفوذ آن کشور را بیشتر می‌کرد (میراحمدی، ۱۳۶۴: ۶۵۳). با شروع مبارزه مردم ایران علیه حکومت قاجاریه، نمایندگان سیاسی دولت انگلیس حاضر به همراهی با این جنبش نبودند و گرانت داف، کاردار سفارت انگلیس، در پاسخ درخواست حمایت سید عبدالله بهبهانی اعلام کرد: «برای سفارت اعلی حضرت غیرممکن است که از یک حرکت ضد دولتی حمایت کند» و تهدید کرد که با قوه قهریه از ایشان جلوگیری خواهد کرد؛ ولی بعد از بست نشینی مشروطه‌خواهان در سفارت، نه تنها اقدام خشونت‌آمیزی انجام نداد؛ بلکه مأموریت یافت که نزد وزیرمختار روسیه رفته و از او برای همراهی با مشروطه‌خواهان، دعوت کند (کتاب

آبی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۹، ۱۱). موضع وزیر امور خارجه انگلیس این بود که چنانچه شاه و درباریان از روسیه برای فرونشاندن انقلاب کمک بخواهند و آن کشور وارد ایران شود، باید جنوب ایران و سیستان تصرف شود. نخست‌وزیر انگلیس که نمی‌خواست با روس‌ها درگیر شود، توصیه کرد خطوط تماس بین آن‌ها در سیستان، کرمان، اصفهان تا کرمانشاه برقرار شود؛ لیکن نیکلسون، افسر بلندپایه انگلیس، تأکید داشت باید سیستان را برای حفظ منافع انگلستان بی‌درنگ تصرف کرد. (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۸۲). این موضع‌گیری حاکی از جایگاه مهم سیستان در مناسبات بین قدرت‌های جهانی است و نشان می‌دهد که حکومت تزاری نسبت به سیستان که بین راه مشهد و دریای جنوب قرار داشت تا چه اندازه اهمیت داشت (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱، ۲۷۵-۲۷۴). در دوره مشروطه، روسیه و انگلیس که سیستان را برخلاف منافع‌شان می‌دیدند، به مخالفت با آن پرداختند.

در سال‌های پایانی حکومت قاجاریه راهبرد انگلیس برای جلوگیری از نفوذ بیشتر روسیه در ایران، تفاهم با آن کشور بر سر ایجاد مناطق نفوذ دو کشور در شمال و جنوب و تضمین تمامیت ایران بود تا ایران به‌عنوان یک کشور حائل بین هند و روسیه باقی بماند. سرانجام دو کشور قرارداد ۱۹۰۷م. را به امضا رساندند که روسیه طبق آن متعهد می‌شد در برابر خودداری انگلیس از کسب امتیازات در مناطق شمالی ایران، از گرفتن امتیازات سیاسی یا تجاری توسط اتباعش در منطقه‌ای که از سرحدات افغانستان به جاسک، بیرجند، کرمان و بندرعباس امتداد می‌یافت و شامل سیستان نیز می‌شد، جلوگیری کند. این قرارداد به تعارضات دو کشور پایان نداد. چنان‌که درباره حمایت برخی از مشروطه‌خواهان از ظل‌السلطان که با هدف رویارویی با کودتای محمدعلی‌شاه علیه مجلس صورت گرفته بود، دو کشور موضعی یکسان نداشتند و درحالی‌که روسیه به شدت مخالفت می‌کرد (کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۰۸-۲۰۷)، انگلیس اعلام بی‌طرفی می‌کرد (کتاب آبی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۲). در بین سیاست‌مداران هردو کشور کسانی بودند که به مخالفت با این قرارداد پرداختند و آن را موجب زیان سیاسی و اقتصادی کشورشان و افزایش نفوذ رقیب تلقی می‌کردند (خدری‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۸)؛ لیکن وجود همین توافق تا حدی موجب همسویی آنان در مسائل داخلی ایران شد و این تفاهم همچنین سپری در برابر تهاجم بازرگانی آلمان ایجاد می‌کرد که سخت مترصد گسترش بازرگانی در خلیج فارس بود و دشمن سرسخت انگلستان محسوب می‌شد (لندور، ۱۳۸۸: ۱۳۲).

۳- افزایش نفوذ اقتصادی روسیه در سیستان

روس‌ها در سال ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. آتساتورف را از مرو و از راه سرخس به سیستان اعزام کردند تا مسیر کوتاه و مستقیمی از سیستان به جنوب خزر را شناسایی کند. وی گزارش کرد که کالاهای روسی در همه جای نواحی شرقی ایران و به‌خصوص در افغانستان، خریدار دارد و تأکید کرد برای کنارزدن رقیبان بریتانیایی و اتریشی، بازگشایی انبار عمده‌فروشی محصولات نساجی، آهن‌آلات، چینی و سفال روسی در این نواحی الزامی است. آتساتورف، حسین‌آباد را مرکز مناسبی برای تجارت با بلوچستان و منطقه سیستان معرفی کرد. میلر، نایب کنسول روسیه در سیستان نیز امیدوار بود بازار سیستان که در انحصار محصولات انگلیسی و هندی بود، به بازاری برای محصولات روسی تبدیل شود. در سال‌های ۱۹۰۳ و ۱۹۰۴م. کالاهای روسی به‌میزان کالاهای انگلیسی و هندی رواج یافته بودند (آندری یوا، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۵).

از میانه دوره ناصرالدین‌شاه، نفوذ اقتصادی روسیه و انگلیس در ایران افزایش یافت. بانک شاهی انگلیس و بانک استقراضی روس، نقش زیادی در اقتصاد ایران یافتند و روسیه برای گسترش تجارتش در ایران، روبل را ارزان‌تر در اختیار بازرگانان روس قرار داد (لندور، ۱۳۸۸: ۱۱۹).

در محرم سال ۱۳۱۷ق. کاشف‌السلطنه، کنسول ایران در بمبئی، طی نامه مبسوطی نگرانی‌های انگلیس از پیشروی روس‌ها تا مرزهای افغانستان را به وزیر امور خارجه ایران گزارش کرد و نوشت: «خیال دولت انگلیس در آینده سرحد سیستان بر این است که خط آهن بلوچستان را از کوتا به طرف مغرب امتداد داده، به کوه ملک سیاه و سیستان برساند و از آنجا سه شعبه

نموده، یکی را از سیستان به جنوب ممتد نموده، تا خلیج کوآتا منتهی سازد که در آینده دولت روس انصراف از تصرف بندری در خلیج فارس بیفتد و... خط دیگر از سیستان بر شمال امتداد سرحدات افغانستان و هشتادان کشیده، از طرف جنوب داخل سرحدات... بنماید» (استادوخ، ۱۳۱۷ق: ص ۷، پ ۲۰). کاشف السلطنه همچنین اقدام حکومت هند در دادن تابعیت انگلیسی به بازرگانان ایرانی را خطرناک توصیف کرده و نوشت: «بر فرض اگر هم ایرانی رعیت خارجه بشود، باز مراجعت نماید به وطن خویش، خوب است؛ ولی هرسال ده، بیست هزار با عیال و خانواده جلای وطن کرده، دیگر نامی از ملک خود نمی‌برند» (استادوخ، ۱۳۱۶ق: ص ۳۵، پ ۵). وی در تاریخ ۱۸ شوال ۱۳۱۷ به وزارت خارجه هشدار داد که نظامیان انگلیسی با تغییر لباس و به‌عنوان خریداری قاطر و غیره در نواحی مرزی رفت‌وآمد می‌کنند (استادوخ، ۱۳۱۷ق: ص ۱۵، پ ۵).

این رفت‌وآمدهای مشکوک برای زیر نظر قراردادن تحرکات روسیه صورت می‌گرفت. نگرانی انگلیس از این بابت به‌اندازه‌ای بود که با یک رویداد عادی مانند درگذشت عبدالرحمان امیر افغانستان در سال ۱۳۱۹ق. نیز احساس خطر کرده و به روسیه هشدار می‌دادند که «در صورت ظهور اغتشاش در داخله افغانستان، تجاوز و تطاولی از طرف روس‌ها نشود» (استادوخ، ۱۳۱۹ق: ص ۸، پ ۱۰).

در سال ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. خبر فراهم کردن برقراری ارتباط بین خط آهن ماورای خزر با خراسان و تصمیم روسیه برای افتتاح شعبه‌ای از بانک روسیه در مشهد منتشر شد (براون، ۱۳۷۶: ۱۰۷) و در سال بعد، دولت انگلیس تصمیم گرفت چنانچه جنگی بین فرانسه و روسیه رخ دهد، علاوه بر بندرها و جزایر جنوب، سیستان را نیز تصرف کند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۸۴-۳۸۳). شدت احساس خطر انگلیسی‌ها از افزایش حضور روسیه از طریق ایجاد خط راه‌آهن بغداد به خلیج فارس که آلمان در صدد کشیدنش بود را معتمدالملک، کنسول ایران در بمبئی نیز طی گزارشی برای امور خارجه فرستاد (استادوخ، ۱۳۲۱ق: ص ۳، پ ۱). این دل‌نگرانی‌ها نشان می‌دهد که از نظر سیاست‌مداران انگلیسی، سیستان برای حفظ هند مهم تلقی می‌شد.

۴- فعالیت مأموران روسیه در سیستان و مرزهای غربی هند

در پی تشدید رقابت بین روسیه و انگلیس، فعالیت سازمان‌های جاسوسی دو کشور در منطقه سیستان و جنوب خراسان افزایش یافت و دستیابی به اطلاعات سیاسی، اجتماعی و راه‌های ارتباطی این منطقه مورد توجه قرار گرفت. از نظر تحلیلگران روس، سیستان به دلیل موقعیت جغرافیایی و طبیعی، بیش از هرات شایسته بود که کلید فتح هند نامیده شود (نادی، ۱۳۹۵: ۵۵). دولت تزاری افسری به نام خانیکوف را در پاییز ۱۲۷۴ق. / ۱۸۵۸م. همراه یک هیئت دیپلماتیک به هرات فرستاد. وی در این مأموریت پول‌های زیادی خرج کرد و گروهی را برای تحقیق به سیستان فرستاد. خودش نیز در سال بعد به سیستان و کرمان سفر کرد (گریوز، ۱۳۸۷: ۳۹۳).

روس‌ها به دلیل اقدامات انگلیس برای تحت‌الحمایگی هرات بود که تصمیم گرفتند هیئتی را برای مطالعه به بخش‌های شرقی ایران بفرستند (دوگوبینو، ۱۳۷۰: ۲۰۷). در پی این رقابت‌ها، کارگزاران روسیه به‌صورت بازرگان در طول مرزهای سیستان و هندوستان به رفت‌وآمد پرداختند. یکی از این افراد رحیم خان بود که در حدود سال ۱۳۰۸ق. / ۱۸۹۱م. به منطقه آمده بود؛ اما به دستور حشمت‌الملک، حاکم محلی سیستان، دستگیر و اموالش ضبط شد. اگرچه سفارت روسیه در تهران بی‌درنگ واکنش نشان داد و از وی حمایت کرد. در نتیجه اموالش را پس دادند و اجازه یافت تا در سیستان به کسب و کارش ادامه دهد. وی پیوسته به نفع دولت روسیه در بین مردم به تبلیغ می‌پرداخت و موفق شد ملامبازی را که مرد پرنفوذی بین مردم بود، به خدمت روس‌ها درآورد (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۸۸).

مظفرالدین‌شاه نیز برای درخواست وام از روسیه، به آن کشور روی خوش نشان می‌داد و دولت تزار نیز در کنار وابسته‌کردن شاه و وزیران، از جذب مردم غافل نبود و هر زمان که بیماری‌های وبا یا طاعون شیوع می‌یافت، پزشکان روسی را با داروهای رایگان به سیستان و مناطق شرقی ایران اعزام می‌کرد (افشار یزدی، ۱۳۵۸: ۹۲).

در سال ۱۳۱۴ق. / ۱۸۹۷م. روسیه برای توسعه جاسوسی آن کشور در شرق و جنوب شرق ایران، دست به اقدام تازه‌ای زد. اوگنی بوتزوف، وزیرمختار روسیه به بهانه جلوگیری از سرایت بیماری طاعون از بمبئی به خاک کشورش، از دولت ایران درخواست کرد تا اجازه دهد پزشکان روسی تعدادی ایستگاه‌های قرنطینه در طول مرز ایران با افغانستان و شاهراهی که از سیستان تا خراسان امتداد می‌یافت، ایجاد کنند. وی همچنین اصرار داشت که صدویست نفر از قزاق‌های روسی برای حفاظت از این پزشکان اعزام شوند. قزاق‌ها پس از ورود به سیستان، مداخله در امور اداری منطقه را شروع کردند و با طرف‌داری از مردم در برابر مأموران فاسد محلی، درصد جذب اهالی بومی برآمدند. ایران نیز در پی فشار دولت انگلیس، تأیید کرد که هدف واقعی قزاق‌ها جلوگیری از سرایت طاعون به روسیه نیست؛ بلکه می‌کوشند تا برای بازرگانان تابع انگلیس، مانع ایجاد کنند (کاظم زاد، ۱۳۷۱: ۳۹۰-۳۸۹). روس‌ها به بهانه جلوگیری از شیوع همه‌گیری بیماری، بر ایجاد کمربند بهداشتی در مناطق جنوبی و شرقی ایران اصرار می‌ورزیدند و انگلیسی‌ها که نگران جمع‌آوری اطلاعات توسط پزشکان روسی بودند، بر استفاده از پزشکان کشورهای بی‌طرف مانند بلژیک تأکید می‌کردند (دستر، ۱۳۶۳: ۷۶).

۵- تأسیس کنسولگری روسیه در سیستان

در سال ۱۳۱۶ق. / ۱۸۹۸م. هرچند روسیه شهروند و سازمان تجاری مهمی در سیستان نداشت، اقدام به تأسیس کنسولگری در این منطقه کرد. در همین سال یک نقشه‌بردار روس نیز همراه سه نفر دیگر از مرز ایران گذشتند و سر از مرز میرجاوه درآوردند. در پی این اقدامات، سایکس، کنسول بریتانیا در کرمان، از وزارت خارجه انگلیس خواست تا برای سیستان کنسول تعیین کند و خودش به‌عنوان کنسول به سیستان انتقال یافت (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۹۱).

روسیه پیوسته درصد افزایش مأمورانش در نواحی شرقی ایران بود و در سال ۱۳۱۷ق. / ۱۸۹۹م. مأمور دیگری به‌نام وزیرف را با چهار قزاق برای خدمت در کنسولگری به سیستان اعزام کرد (لندور، ۱۳۸۸: ۳۷۸).

میلر، کنسول روسیه در سیستان طی سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م. به‌شدت با انگلیسی‌ها دشمنی می‌ورزید. در این احوال، چند تن از اتباع روسیه به سیروسیاحت در سیستان پرداختند و گزارش‌هایی مبنی بر اینکه یکی از آن‌ها به‌نام زارودنی بین عشایر اسلحه توزیع کرده است، ارسال شده است. در سال ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. نیز شایع شد که دولت ایران می‌خواهد سیستان را به روس‌ها فروخته یا عایدات آن را به روسیه واگذار کند. وزیر امور خارجه انگلیس دستور داد درباره درستی و نادرستی این شایعات تحقیق شود. وزیرمختار انگلیس تأیید کرد که حکومت ایران تصمیم گرفته بود بخش اعظم املاک سیستان را بفروشد و تصور وی این بود که ممکن است روس‌ها این املاک را بخرند. ازطرفی حشمت‌الملک، حاکم سیستان که از حامیان انگلیس بود، پیشنهاد کرد برای جلوگیری از فروش زمین‌ها به اتباع روسی، دولت انگلیس به وی در خرید زمین‌ها کمک کند؛ اما مأموران حکومت انگلیسی هند روی خوشی به این درخواست نشان ندادند. از آنجایی که آن‌ها از نیاز مالی شاه مطلع بودند، درصد بودند که به‌صورت اجاره نودونه‌ساله بتوانند زمین‌های مذکور را در اختیار بگیرند. آنان پیشنهاد کردند در صورتی که درآمدهای سیستان وثیقه قرار گیرد، حاضرند وامی را در اختیار دولت ایران قرار دهند؛ ولی در این امر موفق نشدند و کسی که بیشتر از این طرح زیان دید، حاکم سیستان بود که اعتماد دولت ایران را از دست داد و نفرت کارگزاران روس در سیستان را به جان خرید. واکنش دولت مرکزی به‌صورت تحریک روس‌ها برای مطالبه مالیات‌های عقب‌مانده سیستان از حشمت‌الملک، آشکار شد. برای جلوگیری از روی آوردن حشمت‌الملک به روس‌ها، کنسول انگلیس در خراسان اصرار داشت که کنسولیار انگلیس در سیستان مبلغ ۲۰۰۰ پوند به حاکم سیستان بپردازد تا بدهی خود را تأدیه کند. دولت انگلیسی هند نیز به هاردینک اعلام کرد بریتانیا علاقه فراوانی به سیستان دارد و هرگز نباید اجازه داد که سیستان نیز مانند مناطق شمالی ایران، زیر نفوذ روسیه قرار گیرد (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۹۵؛ ۳۹۲). در چارچوب همین رقابت‌ها، گروه‌ها و حاکمان زیر حمایت روسیه و انگلیس در سیستان ظهور کردند و این کشورها هر زمان منافع‌شان به خطر می‌افتاد، با کمک

همین افراد آن را حفظ می‌کردند. هرگاه نیز این وابستگان در معرض تهدید قرار می‌گرفتند، به حمایت از آنها می‌پرداختند؛ چنان‌که در سال ۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۳ م. وزیرمختار انگلیس نسبت به تغییر حاکم سیستان سخت اعتراض و اعلام کرد در صورت عملی کردن این تصمیم، حکومت هند به پشتیبانی از وی به نصرت‌آباد (زابل) حمله خواهد کرد (رایت، ۱۳۸۳: ۶۶). در همین زمینه نیز تاونلی در ۲۵ ربیع‌الثانی ۱۳۳۲ ق. / ۲۲ مارس ۱۹۱۴ م. اعلام کرد شوکت‌الملک و حشمت‌الملک دو برادر هستند؛ ولی برخلاف شوکت‌الملک که مشهور به دوستی با انگلیس است و به حکومت سیستان نامزد شد، حشمت‌الملک، روس‌پرست است (کیانفر، ۱۳۶۳: ۸۹-۸۸). کنسول انگلیس در فارس نیز به داشتن روابط رسمی و خصوصی دوستانه و صمیمی با شوکت‌الملک اشاره می‌کند (اوکانر، ۱۳۷۶: ۲۷).

در این بین مطبوعات روسیه نیز در برابر حضور پررنگ انگلیس در مناطق جنوب شرقی ایران واکنش نشان داده و با اشاره به اهمیت سیاسی و اقتصادی بلوچستان و سیستان، نوشتند که روسیه نباید اجازه دهد که این مناطق مملو از کارگزاران انگلیسی باشد که می‌کوشند بذر نارضایتی در بین عشایر بپاشند و مقامات دولتی را به مزدور خودشان بدل کنند. کنسول روسیه در سیستان نیز در طول مرز بلوچستان همراه دسته نظامی مجهزی به سفر می‌پرداخت و انگلیسی‌ها را که مدعی بودند در سیستان دارای منافع خاصی هستند، به چالش می‌کشید (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۴۰۳-۴۰۲). در مقابل، انگلیس برای اخراج قزاق‌های روسی از مناطق شرقی ایران، تلاش زیادی انجام می‌داد.

در ۲۰ ژوئن ۱۹۰۴ م. / ۱۳۲۱ ق. جلسه‌ای در وزارت امور خارجه روسیه به ریاست لِمسدورف برای بررسی اقدامات انگلیس در جنوب شرق ایران تشکیل شد. لِمسدورف با اشاره به فشار انگلیسی‌ها به حاکمان قائنات و سیستان برای پیروی از اهداف آن کشور، به اسپایر دستور داد تا هم روابطش با حاکم سیستان را بهبود بخشد و هم برای تقویت شاه تلاش کند. در پی این جلسه، روسیه یک سرویس پستی و یک خط تلگرافی بین مشهد و نصرت‌آباد ایجاد کرد و گمرک سیستان نیز موانعی بر سر راه بازرگانان هندی قرار داد. نماینده بانک استقرای روس در نصرت‌آباد اقامت گزید و بر تعداد محافظان کنسولیاری روسیه در سیستان افزودند. یک افسر روس هم به سمت وابسته کنسولیاری سیستان منصوب شد. روسیه همچنین برای تأسیس ایستگاه‌های قرنیینه طاعون در سیستان، به دولت ایران فشار وارد کرد و به مأموران کنسولگری سیستان دستور داد تا به روستاها سفر کرده، روابطشان با خان‌های محلی را مستحکم کنند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۴۴۴).

در ۱۵ فوریه ۱۹۰۰ م. نایب کنسول روسیه به سیستان فرستاده شد تا جای یک ایرانی که به‌عنوان خبرنگار برای روزنامه‌های آن کشور کار می‌کرد را بگیرد. هم‌زمان با این اقدام، سرگرد «جی. چونیکس ترنج» نیز از طرف مقامات انگلیسی هند برای حفاظت از منافع بریتانیا به شهر ناصری سیستان اعزام شد. وی اولین سنگ بنای کنسولگری انگلیس در سیستان را بنا نهاد. این کنسولگری برای سال‌ها از مهم‌ترین و قوی‌ترین واحدهای کنسولی انگلیس در آسیا محسوب می‌شد (لندور، ۱۳۸۸: ۴۱۴). نفوذ انگلیس در سرحدات و سیستان با ورود ژنرال «ترنج» و بنای قلعه در نزدیکی شهر ناصری سیستان به‌نام «ترنج‌آباد» و نیز آوردن بازرگانان هندی و ایجاد راه از مشهد به سیستان بازهم افزایش یافت (ریاضی‌هروی، ۱۳۶۹: ۱۳۹). در سال ۱۳۲۱ ق. و ۱۳۲۷ ق. / ۱۹۰۳ م. و ۱۹۰۹ م. نیز کنسولگری‌های انگلیس در تربت‌حیدریه و بیرجند برای زیر نظر قراردادن عملیات روس‌ها، افتتاح شدند (رایت، ۱۳۸۳: ۱۲۲).

رقابت‌های کنسولی بین روس و انگلیس در سیستان در سال‌های بعد تشدید شد؛ چنان‌که رومانوسکی، کنسول روسیه در نامه‌ای به دولت ایران در تاریخ ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۳۳ ق. / ۱۹ فوریه ۱۹۱۵ م. نسبت به عملکرد حاکم سیستان اعتراض و او را متهم کرد که به کنسولگری انگلیس بیشتر توجه می‌کند و تهدید کرد با تداوم این رفتار، کنسولگری روسیه را می‌بندد و سبب این کار را بی‌اعتنایی شوکت‌الملک نسبت به کنسولگری روسیه اعلام می‌کند (محبوب فریمانی، ۱۳۸۲: ۲۲۴). براساس سندی

دیگر رومانووسکی در سیستان با مردم بسیار بدرفتاری می‌کرد و رئیس نظمیه سیستان نیز در گزارش ۲۴ رجب ۱۳۳۳ ق. بر خورد قزاقان کنسولگری روس با مردم را شرارت‌بار خوانده است (همان: ۲۶۰؛ ۲۵۸-۲۵۷).

این برخوردهای تحقیرآمیز با اهالی سیستان تنها توسط روس‌ها صورت نمی‌گرفت و انگلیسی‌ها نیز در ۱۰ ذی‌قعدة ۱۳۳۳ ق. با استفاده از قوای هندی در راه‌های ارتباطی و روستایی سیستان ایستگاه‌های نظامی ایجاد کرده و از مردم برگه عبور کنسولگری انگلیس را مطالبه می‌کردند (همان: ۳۹۴). نیروهای آنان در ۲۱ ذی‌حجه ۱۳۳۳ ق. از منطقه سربیشه به روستای «مود» وارد شدند و ضمن شکستن اشجار سبز، بنای هتاکي به اشخاص و تعرض به مردم را گذاشتند. (همان: ۴۱۳). در ۲۱ محرم ۱۳۳۴ ق. نیز حدود چهارصد نیروی مجهز با مهمات به سیستان و پانصد نفر نیز به بیرجند وارد شدند و به نیروهای فراوان این کشور در منطقه پیوستند. ورود پرتعداد نیروهای بیگانه موجب کمبود مواد غذایی و افزایش قیمت‌ها شد. به‌طوری‌که اهالی «سده» در شوال ۱۳۳۳ ق. طی شکایت‌نامه‌ای به فرمانفرمای شرق نوشتند: حدود پنجاه سوار سالدات روسی در قریه آنان مستقر شده‌اند و شبی هشتاد تا صد من جو برای اسب‌های‌شان طلب می‌کنند و حاضر هم نیستند به‌جای جو، گندم دریافت کنند. این وضعیت سبب شد تا عده‌ای از اهالی سده که قنات‌های‌شان نیز بر اثر سیلاب خراب و از بی‌آبی محصولات‌شان خشک شده بود، روستا را ترک کنند (همان: ۳۷۲، ۴۲۲).

۶- رقابت تجاری روسیه و انگلیس در مناطق شرقی و جنوب شرق ایران

علی‌رغم اینکه انگلیسی‌ها خلیج فارس و جنوب ایران را در حوزه نفوذشان می‌دانستند، در سال ۱۳۱۹ ق. / ۵ آوریل ۱۹۰۱ م. یک کشتی بخار روسیه در بندر بوشهر پهلو گرفت. در ۲۵ مه همان سال نیز جاده تجاری سیستان-کوئته آزاد اعلام شد. در ۹ نوامبر نیز دومین کشتی تجاری روس از بمبئی وارد خلیج فارس شد و محصولاتش را که شامل نفت چراغ و شکر بود، با قیمتی پایین‌تر از خرید، به فروش رساند. با وجود این زیان سنگین، رادولف، رئیس یک شرکت بازرگانی اعلام کرد که شرکتش خط جدید تجاری بین ادسا و خلیج فارس را حفظ خواهد کرد (براون، ۱۳۷۶: ۱۰۸-۱۰۶).

مبادلات کالا به دلیل نفوذ انگلیس در جنوب ایران به روپیه و حضور روس در شمال براساس روبل صورت می‌گرفت. تبریز هم مرکز معاملات با روسیه بود. گروب، رئیس بانک روسیه در تهران درصدد بود که راه‌های افزایش دامنه فعالیت‌های تجاری و صنعتی روسیه در ایران را ارزیابی کند. وی در این زمینه از حمایت و اعتماد کامل دولتش برخوردار بود و توانست نفوذ روسیه در ایران را به‌نحو مؤثری افزایش دهد. به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتاز روسیه در مرزهای شمالی ایران، آن کشور نفوذ تجاری انگلیسی‌ها را به چالش کشید و دولت روسیه برای کمک به بازرگانان روسی، از هیچ کمکی دریغ نمی‌کرد؛ تا جایی که برای تشویق تجارت با ایران، با پذیرش ضرر، روبل را ارزان به آنان می‌فروخت (لندور، ۱۳۸۸: ۱۱۹؛ ۱۱۶).

در پی گسترش نفوذ روسیه در مناطق شرقی ایران، به سایکس مأموریت داده شد تا ایستگاه‌های پستی را در مناطق خالی مسیر سیستان تا سرحد هند ایجاد کند. تأسیس ایستگاه‌های پستی به انگلیسی‌ها این امکان را می‌داد تا نامه‌ها و اسناد مالی را در حدود پنج هفته و یا کمتر از هندوستان به بیرجند و مشهد برسانند. این اقدام، چای‌کاران هندی و بازرگانان بریتانیایی را قادر می‌ساخت که از راه طولانی و زمان‌بر دریایی خلاص شوند. مأموران انگلیسی معتقد بودند که حکومت هندوستان باید از صدور کالا به سیستان، مانند تجارت با آسیای مرکزی از راه مشهد حمایت کند و تمام کالاهای صادراتی از هر نوع مالیات و عوارض گمرکی معاف باشند (کریستی و دیگران، ۱۳۷۸: ۴۷۸-۴۷۹).

باینکه راه تجاری کوئته تا نوشکی به سمت سیستان در منطقه کویری، راحت و بی‌دردسر بود؛ اما مشکلاتی هم داشت؛ زیرا استراحتگاه خوب و تمیز در مسیر راه وجود نداشت. برخلاف هند، بازرگانان انگلیسی در ایران صاحب موقعیت برتر نبودند و حمایت‌هایی که طبق قانون انگلیس از تاجر هندی و انگلیسی می‌شد، در ایران به‌عمل نمی‌آمد. همچنین قانون بازپرداخت خسارت هم در ایران شامل حال آن‌ها نمی‌شد. علاوه‌براین از دیگر مشکلاتی که تجار انگلیسی و هندی در

سیستان با آن مواجه بودند، محدودیت بازار فروش بود؛ تا جایی که تعدادی از تجار چای هندی که تصور می‌کردند چای آن‌ها در سیستان به فروش می‌رود، محموله‌های بزرگ چای را به منطقه آوردند؛ اما با عوارض سنگین گمرکی مواجه و زیان فراوانی متحمل شدند. ایشان سرانجام ناگزیر شدند تا با پرداخت عوارض بیشتر، چای وارداتی را به روسیه بفرستند (لندور، ۱۳۸۸: ۴۰۳).

بازار و مراکز تجاری شهر نصیرآباد (زابل فعلی) در سیستان محدود بود و در خیابان اصلی این شهر تعداد کمی مغازه وجود داشت که اجناس روسی و انگلیسی را می‌فروختند. در مغازه‌هایی که متعلق به هندی‌ها بود، اجناس هندی یا کالاهای وارداتی انگلیسی و آلمانی ارزان‌قیمت وجود داشت و در طرف دیگر خیابان، فروشگاه‌های بود که اجناس روسی می‌فروخت. در این فروشگاه یک نوع پارچه روسی که از پوست تهیه شده و به آن «ماهوت شیکین» می‌گفتند عرضه می‌شد که با وجود تنوع در طرح و رنگ و کیفیت، به قیمتش نمی‌ارزید. با این وجود در سیستان و خراسان تجارت عمده‌ای به این نوع ماهوت اختصاص داشت و تولیدکنندگان هندی می‌کوشیدند ماهوتی شبیه آن تولید کنند تا بازار و تجارت آن را به خود اختصاص دهند (کریستی، ۱۳۷۸: ۵۹۶). نکته مهم درباره راه تجارتي کویته-نوشکی به سیستان و مشهد این بود که امکان حمل کالای انگلیسی و هندی به مشهد را در مدت چهل روز فراهم می‌کرد؛ در حالی که حمل کالای تجاری از راه بندرعباس هفتادوپنج تا نود روز طول می‌کشید (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۲: ۶۸۰). در سال ۱۸۸۹م. طرحی برای ایجاد خط آهن از کته و از راه بلوچستان تا مرزهای سیستان نیز در محافل انگلیس مطرح شد؛ اما با انعقاد قرارداد ۱۸۹۰م. بین ایران و روسیه که ایجاد خطوط راه‌آهن را به مدت ده سال ممنوع می‌کرد، اجرا نشد.

در رقابت با اجناس انگلیس، اوایل سال ۱۹۰۰م. / ۱۳۱۸ق. نفت سفید روسیه در نواحی دوردست و غیرقابل دسترس ایران توزیع می‌شد. «آ. میلر»، کنسول روسیه در سیستان، گزارش داد که نفت سفید روسیه به دلیل نداشتن رقیب، بازار را قبضه کرده و مصرف آن در سیستان و نواحی مجاور رو به افزایش است. این کالا منافع بسیاری عاید بازرگانان روسی می‌کرد و تمام خراسان را به انحصار خودش درآورده بود. نفت وارداتی به سیستان از راه دریا به بمبئی وارد شده و از آنجا با قطار به کته و از کته توسط شتر با عبور از ناحیه نوشکی به سیستان می‌رسید (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۱۱-۵۱۰).

تحلیل مقامات انگلیسی هند از منافع روس‌ها در مناطق جنوب شرقی ایران این بود که این کشور افزون بر تمایل به کشورگشایی، می‌کوشد با نفوذ بر سرزمینی که جلگه‌ها و کوهستان‌های آن دارای نعمت‌های سرشاری از میوه، مواد معدنی و غله است، برای نیروهایش علوفه و مواد غذایی تأمین کند و از این مناطق علیه هند اقدام کند. به اعتقاد آنان چنانچه روس‌ها در خراسان مستقر می‌شدند، سراسر سرحدات غربی افغانستان در معرض خطر قرار می‌گرفت و اگر راه‌آهن‌شان را تا نصیرآباد سیستان می‌کشیدند، برای آن‌ها این امکان به وجود می‌آمد که آن را تا کنار اقیانوس هند ادامه دهند و به ایجاد بندری در دریا‌های جنوب دست یابند که با منافع انگلیس به شدت در تضاد بود. نفوذ اقتصادی روسیه در خراسان هم به منزله نفوذ آن‌ها در هرات و سیستان بود که همین حقیقت بر ارزش سیستان در نزد آن کشور می‌افزود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۹۶-۲۹۴، ۳۱۹).

کالاهای روسی که از راه دریای خزر و راه‌آهن ماورای قفقاز وارد می‌شد، به سادگی اجناس انگلیسی را عقب می‌زد. از آن گذشته تهیه احتیاجات بازارهای ایران برای روس‌ها به دلیل آشنایی بیشتر با نیازهای مشتریان مسلمان آسیای میانه که کم‌وبیش در وضع تمدنی مشابهی بودند، آسان‌تر بود و مساعی انگلیس برای کوتاه کردن مدت ارسال کالا توسط راه‌آهن نیز توانست از سرعت افزایش کالاهای روسی در ایران بکاهد؛ به طوری که در سال ۱۹۰۱-۲م. / ۱۳۱۹-۲۰ق. تجارت انگلیس با خراسان برابر ۱۳۸۰۰۰ لیره بالغ بود که ۳۵۰۰۰ لیره آن از طریق راه سیستان انجام می‌گرفت؛ در حالی که میزان تجارت روسیه در این سال به ۶۴۶۰۰۰ لیره رسید (عیسوی، ۱۳۶۹: ۱۸۶-۱۸۵).

بازرگانان روسی تجارت‌خانه‌ای در نصرت‌آباد تأسیس کردند و روسیه در سال ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۲م. نیز از خط تلگراف مشهد-نصیرآباد بهره‌برداری کرد. آن کشور با استفاده از معاهده گمرکی، امکان واردات محموله‌های تجاری را به صورت آزاد داشت (لیتن، ۱۳۶۷: ۱۲۳؛ ۱۱۹) و با استفاده از همین امتیاز به گسترش بازرگانی در سیستان مبادرت کرد.

۷- نتیجه‌گیری

در پاسخ به این پرسش که چه عواملی موجب افزایش حضور اقتصادی روسیه در سرحدات غربی هند و سیستان شد، باید گفت روسیه در ایران دو هدف اساسی را دنبال می‌کرد: دسترسی به اقیانوس هند و تصرف هندوستان و نیز استفاده از منابع اقتصادی. دولت تزاری برای نیل به اهدافش نخست گرجستان، داغستان و سرزمین‌های اصلی ایران را تصرف کرد. این اقدام روسیه با وجود تحمیل قرارداد ترکمانچای، بر اثر واکنش انگلیس به جایی نرسید و پیشروی آنان متوقف شد؛ بنابراین آن کشور در صدد برآمد که در تداوم سیاست توسعه ارضی، با نفوذ به شرق دریای خزر و پیشروی تدریجی به سمت مرزهای شرقی و جنوب شرقی ایران به تثبیت موقعیتش بپردازد و سیستان یک پایگاه مناسب برای زیر فشار قراردادن انگلیس و سرانجام، تصرف هند محسوب می‌شد.

عامل دیگر افزایش تکاپوی روسیه در سیستان، موقعیت مناسب بازرگانی این منطقه بود که به دلیل قراردادن در همسایگی هند و نزدیکی به اقیانوس هند، امکان فعالیت‌های تجاری را فراهم می‌آورد و از سوی دیگر رونق کشاورزی در سیستان جذابیت فراوانی را ایجاد می‌کرد. این منطقه به دلیل بهره‌مندی از رودخانه هیرمند و دریاچه هامون، انبار غله ایران شمرده می‌شد و دسترسی به منابع غذایی کافی برای لشکرکشی‌های احتمالی به هند، یک نیاز حیاتی محسوب می‌شد.

از این پس منطقه جنوب شرق ایران از اهمیت خاصی برخوردار شده و صحنه برخوردهای سیاسی و دیپلماتیک بین روس و انگلیس بر سر نفوذ و تسلط بر مناطق شرق و جنوب شرقی ایران و افغانستان شد. این رقابت‌ها در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و پزشکی شکل گرفت که نتیجه آن تجزیه این مناطق و فقر و فلاکت برای مردم این نواحی بود. تأثیر این کشمکش‌های سیاسی تا عصر حاضر ادامه دارد و از نتایج عینی آن، قطع سرچشمه‌های آب سیستان و خشک‌سالی‌های پی‌درپی این منطقه است.

منابع

آندری یوا، النا. (۱۳۸۸). روسیه و ایران در بازی بزرگ (سفرنامه‌ها و شوق‌گرایی). ترجمه الهه کولایی و محمدکاظم شجاعی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

اسناد آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران (استادوخ)، (۱۳۱۶ق، صندوق شماره ۳۵، پوشه ۵).

اسناد آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران (استادوخ)، (۱۳۱۷ق، صندوق شماره ۷، پوشه ۲۰).

اسناد آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران (استادوخ)، (۱۳۱۷ق، صندوق شماره ۱۵، پوشه ۵).

اسناد آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران (استادوخ)، (۱۳۱۹ق، صندوق شماره ۸، پوشه ۱۰).

اسناد آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران (استادوخ)، (۱۳۲۱ق، صندوق شماره ۳، پوشه ۱).

افشار یزدی، محمود. (۱۳۵۸). سیاست اروپا در ایران. ترجمه سید ضیاء‌الدین دهشیری. چاپ اول. تهران: بنیاد موقوفات افشار یزدی.

اوکانر، فردریک. (۱۳۷۶). از مشروطه تا جنگ جهانی اول؛ خاطرات فردریک اوکانر کنسول انگلیس در فارس. ترجمه حسن زنگنه. چاپ اول. تهران: شیرازه.

بارتولد، واسیلی ولادیمیر. (۱۳۵۸). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه حمزه سردادور. چاپ دوم. مشهد: توس.

- براون، ادوارد. (۱۳۷۶). **انقلاب مشروطیت ایران**. ترجمه مهری قزوینی. تهران: انتشارات کویر.
- ترنزیو، پیوکارلو. (۱۳۶۳). **رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان**. ترجمه عباس آذرین. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خدری‌زاده، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). **پیامد سیاست انگلستان بر انقلاب مشروطه ایران پس از قرارداد ۱۹۰۷م. پژوهشنامه تاریخ**، ۴(۱۳): ۳۱-۴۶.
- دستره، آنت. (۱۳۶۳). **مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران**. ترجمه منصوره اتحادیه. چاپ اول. تهران: انتشارات نشر تاریخ ایران.
- دوگوبینو، آرتور؛ آدرین هی‌تیه. (۱۳۷۰). **یادداشت‌های سیاسی کنت دوگوبینو**. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. چاپ اول. تهران: انتشارات جویا.
- رایت، دنیس. (۱۳۸۳). **انگلیسیان در ایران**. ترجمه غلامحسین صدری افشار. چاپ اول. تهران: انتشارات اختران.
- ریاضی هروی، محمد یوسف. (۱۳۶۹). **عین‌الوقایع**. تصحیح آصف فکرت. چاپ اول. تهران: انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۹). **تاریخ اقتصادی ایران**. ترجمه یعقوب آژند. چاپ دوم. تهران: گستره.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۷۱). **روس و انگلیس در ایران (۱۸۶۴-۱۹۱۴)**؛ پژوهشی درباره امپریالیسم، ترجمه منوچهر احمدی. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۷۳). **ایران و قضیه ایران [۲ جلد]**، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- کریستی، کانلی؛ فریه، اسمیت. (۱۳۷۸). **جغرافیای تاریخی سیستان؛ سفر با سفرنامه‌ها**. ترجمه حسن احمدی. چاپ اول. تهران: ناشر مؤلف.
- کیانفر، عین‌الله. (۱۳۶۳). **کشف تلبیس یا دورویی و نیرنگ انگلیس**. کوشش عین‌الله کیانفر و پروین استخری. چاپ دوم. تهران: زرین.
- کتاب آبی**؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۳). کوشش احمد بشیری. چاپ دوم. تهران: نشر نو.
- کتاب نارنجی**؛ گزارش‌های سیاسی وزارت خارجه روسیه درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۷). ترجمه حسین قاسمیان و دیگران، کوشش احمد بشیری. چاپ اول. تهران: نشر نور.
- گریوز، رز لوتیز. (۱۳۸۷). **روابط ایران با بریتانیای کبیر و هندوستان؛ تاریخ ایران کمبریج؛ افشار، زند و قاجار**. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. چاپ اول. تهران: دیبا.
- گریوز، رز لوتیز. (۱۳۹۰). **ایران و دفاع از هند ۱۸۸۴-۱۸۹۲م؛ مطالعه سیاست خارجی مارکی سوم سالیسبوری**. ترجمه معصومه جمشیدی. نشریه تاریخ معاصر ایران، ۱۵(۵۷-۵۸): ۶۷-۱۱۶.
- لندور، آرنولد؛ هنری. ساویچ. (۱۳۸۸). **اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی ایران در آستانه انقلاب مشروطیت**. ترجمه علی‌اکبر عبدالرشیدی. چاپ اول. تهران: اطلاعات.
- لیتن، ویلهلم. (۱۳۶۷). **ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰)**. ترجمه مریم میراحمدی. چاپ اول، تهران: معین.

- محبوب فریمانی، الهه. (۱۳۸۲). اسناد حضور دولت‌های بیگانه در شرق. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۴). روسیه در صحنه سیاسی ایران ۱۹۱۴-۱۹۰۰م. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۸(۴). ۶۴۵-۶۸۲.
- نادی، زهرا. (۱۳۹۵). رقابت‌های تجاری بریتانیا و روسیه در خراسان و سیستان در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۷(۲۲): ۵۳-۶۲.
- ناظم، حسین. (۱۳۸۰). روس و انگلیس در ایران ۱۹۱۴-۱۹۰۰م؛ براساس اسناد سیاسی کشورهای بریتانیا، فرانسه، آلمان. ترجمه فرامرز محمدپور. چاپ اول. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- واتسن، رابرت گرنٹ. (۱۳۴۸). تاریخ ایران دوره قاجاریه. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.